

Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
Magyar Nyelvtudományi Tanszék
m.pinter.tibor@kre.hu
<https://orcid.org/0000-0002-5212-4107>

M. Pintér Tibor: Magyar nyelvű bibliafordítások statisztikai elemzése
Alkalmazott Nyelvtudomány, Különszám, 2024/1. szám, 22–36.
doi:<http://dx.doi.org/10.18460/ANY.K.2024.1.002>

Magyar nyelvű bibliafordítások statisztikai elemzése¹

Statistical analysis of Hungarian Bible translations

The paper tries to attempt an unorthodox analysis of contemporary Hungarian Bible translations by using a well-established linguistic software, SketchEngine. An important condition for computer-assisted linguistic analysis is a sufficient amount of textual data. In the case of Bible translations, “sufficient quantity” is easily attainable, since in this case a single translation represents the whole corpus. The corpus in this case is a properly annotated text, but this analysis relies only on bibliographic and grammatical data. The advantage of computer-based analysis is that, through targeted research, it is possible to obtain a sufficient quantity and quality of data in a relatively short time – which can be used for more superficial but also more in-depth analyses.

The paper highlights the fact that the computer-based text analysis can still reveal new features of Bible translations that are not found in the linguistic and hermeneutical analyses. In addition to the various layers of analysis of language use, it focuses on data like *type–token characteristics*, *unigrams*, *bigrams*, *possible collocations*, *terms*, *orthographic error types* and *orthographic variations* of the chosen translations.

Analyses show new correlations between translations or prove the well known connections between translations, denominations and sacred language use. Data and statistics can be used for several purposes. Here, to gain more knowledge about Hungarian Bible translations. Statistics will do not influence the work of the translators, and no far-reaching conclusions can be drawn from them. But they do provide a basis for a more detailed interpretation of a kind that is not possible during human reading.

Keywords: bible translations, language technology, statistics, theolinguistics

Bevezetés

Írásomban a magyar nyelvű bibliafordításokhoz kapcsolódóan új elemzési keret bevezetésével próbálkozom. Egy nagy múltú nyelvi elemző (SketchEngine, <https://www.sketchengine.eu>) használatával elemzem hat, ma is használatban lévő magyar nyelvű bibliafordítás szövegeit. Az elemzéshez elsősorban a szoftvert használtam, ugyanakkor (például a névváltozatok elemzésében) a szoftver általi kimenetet saját magam készítette szövegfeldolgozó algoritmusokkal is elemeztem. Reményeim szerint a számítógépes szövegelemzés a bibliafordítások olyan tulajdonságaira mutat majd rá, amelyek az olvasók által megszokott nyelvészeti és hermeneutikai elemzésekben nem fordulnak elő. A nyelvhasználat elemzésének különböző rétegei mellett érintem az egyes, általam

---

¹ A kutatás a Károli Gáspár Református Egyetem által támogatott *Teolingvisztikai és kontrasztív nyelvészeti kutatások* projekt keretében készült.

vizsgált bibliafordítások lexikális sajátosságait, illetve a szakrális nyelvhasználat néhány, a bibliafordításokra jellemző tulajdonságait.

Az alábbi elemzés alapja a szoftver és az elemzett kimeneti szöveg, amelyet felhasználva adatokkal, kisebb statisztikákkal mutatom be az érintett bibliafordításokat (ÚF, RÚF, ÚRK, KIF, SZIT, KNV). Fontosnak tartom megjegyezni, hogy az elemzés leginkább statisztikai információkra épül, azonban tudatában vagyok annak, hogy az eredmények értelmezését a maga helyén kell kezelni. Azok nem befolyásolják a fordítást vagy a fordítók munkáját, messzemenő következtetéseket nem lehet belőlük levonni, de alapul szolgálnak egy-egy árnyaltabb, szemmel nem, vagy csak nehezen elvégezhető értelmezéshez.

A szoftver

A nyelvtechnológiai javak nyelvtudományi felhasználása már Magyarországon is sokrétű (csak az általam végzett kutatásokkal kapcsolatosan: lexikográfia: Benő et al., 2021; P. Márkus et al., 2023; P. Márkus 2020a, 2020b, 2020c; P. Márkus & Dringó-Horváth 2023; P. Márkus, 2023), konkordanciakészítés: M. Pintér, 2022a; M. Pintér & P. Márkus, 2022; online bibliaolvasók: M. Pintér, 2021; korpuszok: M. Pintér & P. Márkus, 2021). Az egyéni kutatások mellett számos kutatócsoport és egyetem foglalkozik az infokommunikáció, a digitális bölcsészet humán tudományokba történő becsatornázásával, azok oktatásával, népszerűsítésével (Magyarországon a legismertebbek közül a Petőfi Irodalmi Múzeum vagy az ELTE BTK Digitális Bölcsészet Tanszék). Az elemzésekhez használt szoftverek készülhetnek specifikusan egy-egy kutatáshoz (minta ahogy készült a Termini Kutatóhálózat Juhász Tihamér által készített lexikográfiai szoftvere, az Egyesített Bibliaolvasó projekt keretében Király Levente Zoltán által készített BibAlign szoftver, vagy az általam készített konkordanciaprogram, a BibConcord), ugyanakkor a bonyolultabb, szélesebb körben elterjedt szoftverek használata valószínűleg tudományosan kifizetődőbb, mivel egyszerre több feladatra is használhatók (mint például a ParaText szoftver használata a „missziós” bibliafordításokban). Az olvasást, bibliaolvasást ma már nem csak papíron hozzáférhető fordítások teszik lehetővé, egyre bővül az online hozzáférhető szövegek választéka is, lehetővé téve a gyorsabb és többretű elemzéseket is.

A szövegek feldolgozásának lehetőségeit érintően újdonság volt a 2004-ben elindított SketchEngine szoftver, amely grammatikai és lexikai elemzéseivel, valamint a program által használt többnyelvű korpuszokkal rendkívül gyors, robusztus és hasznos segítsége lett a nyelvi elemzéseket készíteni vágyók számára. A többfunkciós szoftver egyik nagy (ha nem a legnagyobb) előnye, hogy a kvantitatív paradigmába a használók saját szövegeiket is bevonhatják, lehetőség van saját szövegeket feltölteni, azokból grammatikai elemzésekkel (és strukturális annotációval) ellátott korpuszokat készíteni. Másképpen fogalmazva, a SketchEngine flexibilis elemzőprogram, amely a könnyen kezelhető CQL-lekérdezőnyelven keresztül lehetőséget nyújt a többfunkciós

szövegfeldolgozásra, valamint amelyet a fejlesztők folyamatosan új beépített elemzőkkel látnak el. Az alapvető funkciók mentén is lényegi kvantitatív adatokat ad, ezzel együtt lehetőséget biztosít a kvalitatív elemzési keret lehetséges kibővítésére.

A bibliafordítások

Az elemzésbe bevont fordítások kiválasztásának elsődleges szempontja az volt, hogy ma is használatos, olvasott bibliafordítások legyenek, valamint hogy a fordítás lehetőleg a mai nyelvhasználatot tükrözze. Mindkét követelmény tulajdonképpen az összehasonlíthatóságot szolgálja, hiszen a mai használat miatt a fordítás aktuális marad (nem olyan, amelyet már nem használnak, amely nyelvi elemei nincsenek a mai nyelvhasználatban), illetve a nyelvhasználat, nyelvi forma azonossága miatt a fordítások szövegei jobban összevethetőek lesznek. Ebben némileg Kecskeméthy (Csapó) István fordítása tér el, mintegy kontrasztként állva a mai nyelvhasználatot mutató fordítások mellett. A fenti követelményeknek több fordítás is megfelel (ezek párhuzamos olvasására használható például az Egyesített Bibliaolvasó, a Károli Gáspár Református Egyetemen készített EBO, ebo.kre.hu), választásom a szélesebb körben használt kanonikus fordításokra esett. Ezek közül a katolikus fordításokat a Szent István Társulat által megjelentetett *Biblia – Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás* (SZIT), illetve a Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat által megjelentetett *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján* (KNV) képviseli, a protestáns fordításokat pedig a CE Koinónia Kiadó által megjelentetett *Biblia* (KIF), a Veritas Kiadó által megjelentetett *Újjonnan Revideált Károli-Biblia* (ÚRK), a Kálvin Kiadó – Magyar Bibliatársulat által megjelentetett *Biblia – Új protestáns fordítás* (ÚF), valamint a Kálvin Kiadó – Magyar Bibliatársulat által megjelentetett *Biblia – Revideált új fordítású* (2014, RÚF). A kutatásba bevont bibliafordítások száma növelhető lett volna, azonban a kutatás pilotjellege miatt így más, új fordításokat jelen keretek között nem vettem figyelembe.

Az alábbi bibliafordítások elemzésével azok nyelvi, nyelvhasználati elemeit vizsgálom, nem foglalkozom a fordítás elméleti vagy a fordítás szemantikai elemzésével. Az elemzés elsősorban a szövegek szövegbeli, karakterjellegű tulajdonságait érinti, azok érdekes adalékként szolgálhatnak más elemzésekhez, azonban önmagukban csupán a szövegekről szolgálnak információval (azaz fordításjellegük e tekintetben különösebben nem játszik fontos szerepet). Az egyes bibliafordítások keletkezésének, nyelvi tulajdonságainak elemzésétől itt eltekintek, azokat egy másik tanulmányban adom közre. Jelen írásban csak a SketchEngine elemzéseire fókuszálok.

Nyelvhasználat

Jelen elemzések a Biblia szövegeinek ötféle magyar nyelvű fordításán alapulnak. Az elemzés célja olyan szövegszerű kapcsolatok keresése, amelyek a papíralapú fordítások használata nem tenne lehetővé. Az elemzés központjában most sokkal inkább az eszköz, a számítógép, mintsem a szöveg, a fordítás áll. Felmerülhet a kérdés, hogy mennyiben van értelme szakralizált szövegek ilyenféle elemzésére, mennyiben segítheti az olvasót vagy a fordítót, sőt, felmerülhet az is, hogy az ilyen, tulajdonképpen deszakralizált elemzéseknek mennyiben van tudományos értékük.

Véleményem szerint a tudományosságot itt az elemzési keret, illetve a bibliafordításokat elemző tudományos diskurzusba történő becsatlakozás legitimizálja. Az elemzett bibliafordítások kutatása jelen keretben sokkal inkább értelmezhető szövegközpontú, mintsem ihletett elemzésnek. Ez a fajta megközelítés nem jelenti a szövegek (fordítások) teljes deszakralizálását, illetve felveti annak kérdését, lehetőségét, hogy mennyire nyitott(ak) a Biblia szövege(i) egy lehetséges szekularizált elemzésre, értelmezésre (vö. Koltai, 2014).

A bibliafordítások *ab ovo* szakrális szövegek. Egy szekuláris elemzési keret ugyanakkor előrevetíti a kérdést: Mi teszi szakrálissá a Bibliát, illetve más ihletett szövegeket? A bibliafordítások szakralitása, illetve annak mértéke többféle szempontból is megközelíthető. Hermeneutikai oldalról megközelítve akár az alábbi ismérvek alapján is meghatározható. Az egyik megközelítés szerint szakrális szöveg az, amely: 1. önmagát isteni ihletettségűnek tartja, 2. az isteni kinyilatkoztatás hordozója, 3. kódolt, rejtett, „titkos” tartalmat, üzenetet hordoz, amely értelmezése nem egyértelmű, 4. értelmezése avatott (ihletett) közvetítőt kíván, 5. életalakító, életmeghatározó tartalmú, 6. valamely vallási rítus alapjául szolgál és 7. felidézi az isteni jelenléte (Fabiny, 2023: 36). A szakrális szövegek fordítása a fentiek mellett sajátos problémákat is felvet, illetve megerősíti annak szakfordításjellegét. Nem mindegy ugyanis, hogy a fordítást végzők tudatossága, szabályozottsága milyen mértékben változtat az eredeti szövegek ihletettségén (vö. a szakrális szövegeket érintő szabályozott és szabályozatlan – *regulated* vs *unregulated translation* – fordítások követelményei). Szabályozott fordítás esetében a fordítás ihletettségét tekintve ugyanis fontos, hogy ki vagy kik fordít(anak), mit, milyen szövegeket tekintenek forrásszövegnek, milyen fordítói elveket, módszereket követve dolgoznak, milyen célközösségnek készül a fordítás és a fordítás véglegesítése előtt ki vagy kik ellenőrizték, vitatták meg a kész szövegeket. Tulajdonképpen a szakrális szövegek fordításának mintegy velejárója, hogy a fordítás ihletettsége csak abban az esetben őrizhető meg, ha a fordítást végzők tudatos (és beavatott) csoportja úgy fordít, hogy az eredeti szövegek (a fordítás szempontjából nem feltétlen a forrásszövegek) a „profán” (külső) olvasók számára mindvégig rejtve maradnak vagy az eredeti szövegek valamiféle „kódolt” írásban maradtak, illetve a szövegek olvasása, értelmezése egy körülhatárolható csoport keretein belül marad.

A szövegek szakralitásának meghatározásában nem csupán a tartalom, hanem a nyelv is meghatározó tényező (ezzel összefüggésben érdemes megemlíteni a Károli-fordítás „veretes nyelvét”). A nyelv és nyelvhasználat szakrális jellegét – a hermeneutikai tartalomhoz hasonlóan – többféle nyelvi-értelmezésbeli sajátosság egyszerre adja. Ahogy például Hanula Gergely látja, a szakrális nyelvhasználatot a nyelv és nyelvhasználat alábbi, a fenti hermeneutikai megközelítéshez nagyon hasonló, tulajdonságai jellemzik: 1. *állandóság* (a szakrális szövegek és azok fordítása esetében a szövegek alanya és tárgya mindig ugyanaz), 2. *korlátozottság* (az adott nyelvek tekintetében lexikális, szintaktikai és szemantikai korlátozások), 3. *jelentések homályossága* (akár a megfogalmazás, akár a tartalom tekintetében a felfoghatatlan megjelenítése), 4. *közvetettség* (az üzenetet nem a feladó, hanem köztes személy vagy személyek közvetítik), valamint 5. *az egyéni szándéktól való lemondás* (az én megszűnésének nyelvi legitimálása, a rítust során megszólaló ember közvetít, nem önmagát fejezi ki). Ezen főbb nyelvi tulajdonságok együttesen teremtik meg a szakrális nyelvben fontos idegenség, illetve ihletettség érzetét (Hanula, 2016: 102, illetve 94–95).

A hanulai gondolatmenet arra világít rá, hogy nem is annyira a fordítás folyamán válik szentté a célnyelvi szöveg és a nyelv, sokkal inkább a sajátos nyelvi helyzet (beszédhelyzet) folyamán válik azzá: ugyanakkor minél állandóbb egy fordítás, annál erősebb a nyelv, nyelvezet tekintélye, annak „szent” jellege. Jól érezhető ez akár az 1908-as kiadású, Szász Károly vezetésével történt revideált Károli Biblián, amely szövege egyrészt mindmáig meghatározza az újabb fordításokat, másrészt (és legfőképpen) mindmáig használatban lévő szöveggént működik. A fentiekkel kapcsolatosan érdekes a SZIT nyelvi lektorának, Ruzsiczky Évának a nyelvhasználat szakralitásához kapcsolódó véleménye. A nyelv szakralitásának egyik alapvető tulajdonsága a változatlanság. Véleménye szerint éppen archaikus volta miatt lesz a nyelvváltozat szakrális², illetve ennek részeként az archaikus, akár szinkrón szempontból érthetetlen kifejezések emocionálisan is hatnak az olvasóra, így ezek a „kedvesnek” vélt archaizmusok elterjedtségük okán lassítják az új fordítások széles körű elfogadását (Ruzsiczky, 1981: 426).

Ugyanakkor az archaikusság mellett a bibliafordítások nyelvére jellemző a biblikus szóhasználat, illetve tágabb értelemben a speciális biblikus nyelvhasználat (például lexémák és kollokációk sajátos jelentése, egyedi szókapcsolatok használata, egyedi, a köznyelvi használattól eltérő szintaktikai egységek, stilisztikai jegyek), amely általában jellemzi a szakrális nyelvhasználatot. Így a szakrális nyelv mint speciális szövegek nyelvhasználatát jellemző nyelvváltozat önállósodása valahol erősíti a magyar bibliafordítások szaknyelvi jellegét is (de tulajdonképpen ezt bizonyítják a nemzetközi és magyar teolingvisztikai kutatások is). A szakszövegjellegét egyrészt a szóhasználat, a

---

² „...amikor valamelyik élő nyelven készült fordítást több évszázadon át teljesen vagy csaknem teljesen érintetlenül hagynak, az szükségszerűen archaikussá válik, és – esetleg épp régies, homályos volta révén – szakrális jelleget ölt, egyszóval, egy kissé élettől idegenné válik” (Ruzsiczky, 1981: 418).

stílus (sőt, a stílusok sokfélesége, gazdagsága) és a tematikus-kulturális kötöttség, másrészt a szövegek létrehozásával, fordításával kapcsolatos elméleti kérdések, problémák is indokolják (tulajdonképpen a szakrális szövegek szakrális jellege meghatározza a nyelvhasználatot, amely az így sajátos regisztert képvisel).

Csak ebből a rövid elméleti fejtegetésből is látható, hogy a biblikus nyelv sajátossága többféleképpen is jellemezhető: Jan de Waard és Eugene Nida mára már klasszikusnak számító kötetében olyan „nyelvként” jellemzik, „amely olyan természetfeletti jelenségeket tárgyal, amelyeknek nincsen kialakult nyelvi eszközkészlete, s olyan transzcendens tapasztalatokat tükröz, amelyeknek leírására a hagyományos nyelv alkalmatlannak tűnik” (de Waard & Nida, 2002: 30).

A szakrális szövegek, illetve a szakrális és biblikus nyelv kapcsán érdemes megemlíteni például az egyszerű bibliafordítások nyelvét is, így akár a magyar Egyszerű fordítás (EFO) nyelvhasználatát, amely felveti annak kérdését, hogy a szakrális szövegek szekuláris értelmezése, használata mennyiben jelenti azok deszakralizálását. Ugyanis az is biztos, hogy szükség van egyszerű vagy köznyelvi (*popular or common language*) bibliafordításokra (vö. Pecsuk, 2021), így talán önmagában a szakrális nyelvhasználat nem kizárólagos tulajdonsága a szöveg ihletettségének.

Az elemzés kerete

A számítógép-vezérelt nyelvi elemzés fontos feltétele a megfelelő mennyiségű nyelvi adat. A Bibliafordítások estében a „megfelelő mennyiség” könnyen elérhető, mivel ez esetben egy-egy fordítás tulajdonképpen az egész alapsokaságot jelenti. A korpusz ez esetben egy megfelelően annotált szöveg, jelen elemzés szempontjából csupán a bibliográfiai és grammatikai elemzésre támaszkodom. A számítógépes elemzések előnye, hogy célzott kutatással viszonylag rövid idő megfelelő mennyiségű és minőségű adatokhoz lehet jutni – amelyek akár felületesebb, ugyanakkor mélyebb elemzésekre is hasznosíthatók.

A program által kínált elemzési lehetőségek közül tanulmányomhoz a SketchEngine alábbi funkcióit használtam: szógyakoriság (*word list*), két elemből álló kifejezések (*2-gram*), kulcsszavak/terminusok (*keywords*). Az elemzések betekintést nyújthatnak az egyes bibliafordítások lexikális tulajdonságaiba: a leggyakrabban és legritkábban használt szóalakokba (szógyakoriság), a leggyakoribb kollokációkba és szerkezetekbe, valamint a tipikus, az adott fordításra jellemző kifejezésekbe, jelenségekbe. A komparatív jelleggel bemutatott elemzések mélyebb összefüggésekben, finomítva elvégezhetők az egyes bibliafordításokon külön-külön is, keretet teremtve az egyes bibliafordítások mélyebb számítógépes elemzéseinek.

Elemzések

Szószám

A szoftver elemzései közül tulajdonképpen a legegyszerűbben kivitelezhető a szószám (vagy tokenszám) alapján történő összevetés. A program a spáciumok közti karakterláncok számát mutatja meg. Összevetés szempontjából a szószámalapú összevetés félrevezető is lehet, mivel az analitikus–szintetikus szerkesztési módok közti különbség miatt az eredmények között akár jelentős eltérések is lehetnek (a karakterszám növelése akár jelentős szószámbeli különbséghez vezethet – azonban a szintetikus szerkesztésben ez például nem biztos, hogy markánsan meg is jelenik). Kutatásom esetében azonban azonos, vagy legalább is nem jelentősen különböző forrásszöveg(ek)el dolgozom, így a szószámbeli egyezések és különbségek nem eredeztethetőek az esetleges különböző szerkesztési módokból.

Az egyes protestáns és katolikus bibliafordítások közti leginkább érzékelhető különbség azok szószámában mutatkozik meg. Ez ugyanakkor nem a fordítás, fordítási műveletek különbségének vagy a forrásszövegek különbözőségének következménye, sokkal inkább a fordítások tartalmi különbségeit bizonyítja. Megjegyzendő ugyanis, hogy a katolikus kánon által ún. deuterokanonikus könyveknek nevezett bibliaszövegek nem részei a protestáns fordításoknak (a protestáns kánon ezeket ún. apokrifeknek hívja), így azok csak a katolikus fordításokban találhatók meg (itt: SZIT és KNV).

Ennek következménye, hogy a két katolikus fordítás (SZIT és KNV) szószáma jelentősen magasabb, mint a protestáns fordításoké. Az elemzett fordításokat manuálisan tisztítottam, a szövegekből kivettem az igeversék számát, a központosítást, valamint a nem betűkaraktereket (ezek egy része szövegkonverziós hiba, kötő- és egyéb jelek). A tiszta szövegek összehasonlítása után az alábbi eredmények születtek:

1. táblázat. Az elemzett bibliafordítások szószáma

	RÚF	ÚF	ÚRK	KIF	SZIT	KNV
összes szó	549 273	536 981	537 497	556 614	612 740	630 580
szótó	56 907	57 183	57 919	59 437	66 897	66 320

A számok arra engednek következtetni (amit eddig is nyilvánvaló volt), hogy az ÚF és RÚF szószáma között nincs jelentős különbség, valamint hogy az ÚRK szószáma közelít leginkább az ÚF-hoz. Érdekes adalék, hogy a vizsgáltak közötti legrégebbi fordítás szószám tekintetében nem különbözik jelentősen a mai fordításoktól, bár abszolút szószáma magasabb azokénál.

Hibák

Bibliafordítások esetében hibákról írni nem a legkorrektebb dolog. Elemzési keretemben a hibák keresése sokkal inkább az elemző működésének elemzését, mintsem a fordítások szövegének minősítését érintik (nem célom a hibakeresés, illetve nem érzem magam feljogosítottnak a 'hiba' említésére bibliafordítások

kapcsán, ugyanakkor a sajátos stílusú, nyelvezetű szövegek elemzése kapcsán az elemző ilyen téren is „elemezhető”). A szövegek elemzése után az elemzőben hibaként ismert szavak alapvetően két kategóriába sorolhatók: a) hibás az a szó, amelyet az elemző nem ismer, b) hibás az a szó, amelyet az elemző hibásan, helyesírási hibának értelmez.

Több szempontból is megnyugtató, hogy az elemzett hat fordítás elenyésző mennyiségű hibát tartalmaz: megnyugtató, mivel jelzi, az elemző jól működik. Holott a szövegek bizonyos fokú archaikussága még a legmodernebb fordításokra is jellemző, illetve azt is jelzi, hogy a viszonylag hosszú szövegek kevés helyesírási hibát, elütést tartalmaznak (e tekintetben érdemes megjegyezni, hogy az elemző karakteralapú szövegfeleismerővel dolgozik, azaz nem tesz különbséget homonim alakok között, illetve – éppen ezért – az egybeírás kategóriáit sem kezeli hibátlanul, így csak a nem elemezhető szavakat szűri ki).

Az elemzett szövegek az alábbi hibaszámot mutatják:

2. táblázat. Hibák száma

RÚF	ÚF	ÚRK	KIF	SZIT	KNV
7	11	23	51	19	16

Az alábbi példák szerint az elemző által hibásnak mutatott szavak az alábbi nagy csoportokba oszthatók:

- tipikusan biblikus szavak, amelyeknek nincs homonim, az elemző által ismert alakjuk (például 'hínyit', 'Eltekét')
- archaikus szavak (például 'szőlőtő'), amelyeket az elemző nem ismer vagy amely felfogható valamely hibásan írt szóalaknak (például a 'csalárd' mint a 'család' elírása, 'ezerízíg' mint hibás szabály)
- számnév mint összetétel első eleme ragos főnév esetén; számszavak írása (például 'kétezerhét száz', 'ötezernégyszáz')
- elütés ('harmickét', 'nEgyEdik')
- a felső index számként történő értelmezése ('anyád52', 'azokat70') – ez tulajdonképpen nem fordítási, hanem szerkezeti, technikai jellegű hiba.

Az alábbi példákból az is látszik, hogy két bibliafordítást egy-egy sajátos hibatípus jellemez: az ÚRK-t az elütés, a KIF-szövegét pedig a felső index hibás értelmezése.

3. táblázat. A SketchEngine által hibásnak ítélt szavak

RÚF	Eltekét, Gallió, Le, bat, et, kétezerhét száz, szőlőtőt
ÚF	Eltekét, Gallió, Le, bat, et, ezerízíg, hétezerhét száz, kétezerhét száz, kétezerszázhetvenkét, szőlőtőt, ötvenháromezernégyszáz
ÚRK	Eltekét, Gallió, HarMadik, Le, Rabsákét, al, bat, ben, csalárdot, da, et, ezerízíg, ezret-ezret, gyé, harmadízíg, harmichárom, harmickétezer-öt száz, la, los, minc, nEgyEdik, szőlőtőt, té
KIF	Eltekét, En, Gallió, Le, On, Rabsákét, anyád52, azokat70, beborította18, betöréskor10, bériek87, cserbenhagyjam37, dágon16, emberek9, ezerízíg, fajzat18, fel32, felemeli30, fiai9, fogyjon6, hozzá33, húszszerkét száz, ipának2, irányban18, kerek63, kilenvenkilenc, kiontott9, kiosztotta94, királyának16, legyen53, megvetetted48, megvénhed, melyek40, negyven67, neveztetett48, nyakán54, orgyilkos156, paráznánót, ruhát63, régebb, szállnak49, százennyit, szőlőtőt, tartott9, vállrakötőt, ébenfát58, úgy75, út14, úton6, útra1, öelötte76

SZIT	000-et, 16d, Eltekét, Gallió, Le, On, bat, es, háromezerhatszáz, háromezerhatszáz, hétezerhatszáz, kétezerhatszáz, kétezerhatvanhét, kétezerhatszáz, kétezerötvenhat, száznolvanézer, itéld, összefűzköd, ötezernégyszáz
KNV	En, Gallió, Le, Rábsakét, an, ezerizig, ezret-ezret, gabonaharmadot, háromezerhuszonhárom hínnyit, kijöttöd, kétezerhatszáz, négyezer-rötszáz, négyezerhatszáz, négyezeröttszáz, szőlőtöt

A szövegek elemzése kapcsán az sem maradhat említés nélkül, hogy a program elemzője is képes túlelemzésre: például a nagybetűvel kezdődő 'Lélek' főnevet a 'Lél' többes számának, az 'Intelek' igealakot az 'Intel' főnév többes számának, a 'Jehud' nominatívuszi alakot a 'Jehu', a 'Köréd', 'Körém' alakot a 'Köre', a 'Kittim' alakot a 'Kitti' tő birtokos esetének vagy a 'Ladán' alakot a 'Lada' lokatívuszának értelmezi.

2-gram

A nyelvfeldolgozó elemzések, mint például nyelvmodellek készítésének, de akár a kollokációjelöltek vizsgálatának egyik alapeleme a kéttagú elemek gyakorisági listája (a lista ugyanakkor több elemből álló egységeket is tartalmazhat, függően a nyelv morfológiai és szintaktikai tulajdonságaitól). A 2-gram vagy bigram egy szöveg egymás mellett álló szavainak sorozatát vizsgálja, benne mindig 2-2 szó szekvenciáját, melyben így egy ortográfiai szó két bigramjában is szerepel (az előtte állóval utótagként, a mögötte állóval előtagként). Ez a fajta megoszlás megmutatja, hogy egy szövegben mely szavak állnak leggyakrabban egymás mellett, mint ahogy azt is, hogy egy szókapcsolat eleme inkább első vagy inkább második tag – mutatva például a szófaji kapcsolatokat).

Adott elemzési keretben azt vizsgálom, hogy az egyes bibliafordításokban mely két-két szó fordul elő leggyakrabban: amelyekről a magyar nyelv morfológiai tulajdonságából adódva feltételezem, hogy elsősorban személynevek és jelzős szerkezetek lesznek.

Elemzésemben szótöveket, nem szóalakokat vizsgáltam, mivel célnyelvi szövegekként nem a magyar nyelv morfológiáját, hanem a forrásnyelvben is előforduló lexémák leterheltségét szeretném vizsgálni. Az egyes fordításokban mutatkozó különbségek mélyebb, a fordítás folyamatát érintő elemzés részleteire nem térek ki, révé nem ismerem a fordítások folyamatát, a fordítások szkopuszát vagy „translation brief”-jét (a fordítás elvi dokumentumát). A bibliafordítások „legterheltebb szókapcsolatairól” már a számítógépes elemzés előtt is gondolható, hogy a Biblia sajátos, a keresztény valláshoz kötődő szókapcsolatai lesznek a leggyakoribbak – így az elemzés csak az egyes fordítások közti esetleges különbségek kapcsán mondhat újdonságot, tudományos eredményt.

Ennek megfelelően az egyes bibliafordítások bigramjait nem a fordításokhoz kapcsolódóan, hanem egymáshoz viszonyítva kell figyelni.

4. táblázat. Az egyes fordításokhoz tartozó bi-gramok

RÚF		ÚF		ÚRK		KIF		SZIT		KNV	
izráel fiú	616	izráel fiú	605	izráel fiú	594	izráel fiú	632	izrael fiú	717	izrael fiú	611
úr ház	227	úr ház	222	úr ház	233	égő áldozat	266	seregek úr	256	úr isten	283
izráel király	214	izráel király	210	seregek ura	210	úr ház	238	izrael isten	207	seregek úr	250
úr ige	208	seregek ura	206	izráel isten	198	úr szó	231	izrael király	204	elégő áldozat	228
izráel isten	204	izráel isten	193	egyiptom föld	190	seregek úr	230	júda király	186	izrael isten	214
seregek ura	195	júda király	168	izráel király	175	úr mózes	209	jézus krisztus	161	úr ház	205
júda király	180	kijelentés sátor	141	jézus krisztus	151	izráel isten	203	úr templom	153	izrael király	196
kijelentés sátor	145	jézus krisztus	139	júda király	149	jézus krisztus	195	egyiptom föld	139	júda király	190
harc kocsí	144	harc kocsí	136	való áldozat	144	izráel király	164	izrael ház	132	egyiptom föld	179
jézus krisztus	144	úr szín	122	gyülekezet sátor	135	gyülekezet sátor	136	úr szó	124	úr mózes	161
úr szín	127	izráel ház	120	izráel ház	122	júda király	136	megnyilatkozás sátor	112	jézus krisztus	157
háza nép	124	háza nép	110	elégő áldozat	112	izráel ház	130	babilon király	111	izrael ház	132
izráel ház	121	úr ige	105	úr szó	109	egyiptom ország	125	úr mózes	104	babilon király	130
		babilónia király	103	bűnért való áldozat	107	királyi szék	102			való áldozat	117
				háza nép	107						
				szent hely	104						

A 4. táblázatban található 2-gramok az egyes fordításokban legalább százszor előforduló egyedeket tartalmazzák (a táblázat egyébként túl hosszú lenne). A táblázatból kiolvasható az elemzés előtti hipotézis, azaz hogy az egyes fordítások között nem várható jelentős különbség. A táblázat félkövérrrel jelöl szavai ugyanakkor egy-egy fordítás sajátosságait mutatják. A félkövérrrel jelzett egyedek csak valamelyik fordítást vagy valahány fordítást jellemeznek (ha feltételezzük, hogy az első 100 előfordulás jellemez), így csak azokra figyelek.

Ennek alapján az ÚRK, a KIF, a SZIT, a KNV tartalmaz sajátos, csak azokra a fordításra jellemző szókapcsolatokat (például 'való áldozat', 'szent hely' – ÚRK, 'egyiptom ország' – KIF, 'megnyilatkozás sátor' – SZIT, 'úr isten' – KNV), ugyanakkor érdekes megnézni az egyes elemek leterhelségét is. Ez utóbbiból háttértudás nélkül is egyértelművé válik a fordítások „főszereplője”, „főszereplői”. Az egyes fordításokból így akár néhány lexikális különbség is feltárul (például 'kijelentés' – 'megnyilatkozás', 'ige' – 'szó'), valamint a fordítások egymáshoz kapcsolódása is élesebben megmutatkozik. E tekintetben az ÚF és RÚF, valamint a SZIT és KNV kapcsolata egyértelműnek látszik, viszont a Károli-fordításként kiadott ÚRK távolabb áll az ÚF és RÚF-tól, illetve a KIF-től is. Az időben legkorábbi fordítás, a KIF ugyan látszólag különbözik a többi fordítástól ('égő' – 'elégő', 'szó' – 'ige'), ha azonban tudatában vagyunk a viszonylag nagy temporális különbségnek, feltűnik, hogy ez a különbség elenyésző a többi fordításhoz képest.

Terminusus

Az egyes szövegek, fordítások lexikális „leterheltségének” másik mutatója lehet az adott szövegre jellemző tipikus szavak listája. A SketchEngine számára egy szó akkor válik terminussá (azaz: a program szerint valamely szöveghalmaz tipikus szavává), ha az alulreprezentált egy másik, általános korpuszban (ez utóbbiból egyébként elég sok van a szoftverben) – azaz egy adott szöveghalmaz szavai közül azok minősülnek tipikusnak, ha azok más, a szoftver által kezelt általános korpuszokban alacsony lefedettségűek.

A bigramokhoz hasonlóan előzetes elemzés nélkül is valószínűsíthető, hogy a Biblia tipikus szavai annak tartalmával vannak összefüggésben, tehát olyan gyakori szavak, amelyek nem egy-egy könyv jellemzői, hanem az Ó- és Újszövetséget külön-külön vagy egyszerre meghatározzák, azokban gyakran fordulnak elő (ellentétben más, nem biblikus szövegekkel). Így az elemzés haszna, a bigramokhoz hasonlóan, nem egy-egy fordítás viszonyában, hanem azok összehasonlításában mutatkozik meg.

5. táblázat. Az egyes fordításokra jellemző terminusok

RÚF		ÚF		ÚRK		KIF		SZIT		KNV	
úr	6432	úr	6082	úr	6135	úr	8234	úr	8374	úr	8473
isten	4327	isten	4230	fiú	4445	fiú	4829	fiú	4993	isten	5081
fiú	4272	fiú	4136	isten	4413	isten	4306	isten	4935	fiú	4926
király	2896	király	2800	király	2731	király	2972	király	3173	király	3143
nép	2659	nép	2593	nép	2571	ti	2900	nép	2719	föld	2779
ti	2650	ti	2564	ti	2570	izráel	2554	izrael	2689	ti	2721
izráel	2491	izráel	2449	föld	2562	nép	2114	föld	2510	izrael	2610
azután	1198	dávid	1118	izráel	2445	atya	1500	ti	2423	nép	2399
dávid	1136	azután	1060	íme	1133	mondván	1250	atya	1169	atya	1140
				szolga	1105	dávid	1135	dávid	1115	dávid	1059
				atya	1043	cselekszik	1008	szolga	1001	íme	1032
				dávid	1042						
				cselekszik	1036						

Az 5. táblázat a fordítások azon szavait tartalmazza, amelyek legalább ezerszer fordultak elő az egyes bibliafordításokban. Az ÚF és RÚF közti közvetlen kapcsolat e tekintetben is egyértelmű, mint ahogy az ÚRK viszonya a többi fordításhoz. Az ÚRK a rá jellemző sajátos szavak tekintetében is közelebb áll a másik három fordításhoz, mint a vizsgált új protestáns fordításokhoz. Ez ugyanakkor nem is meglepő, hiszen a fordítás előszavában a fordítók jelezték, hogy a fordítás veretessége, a szöveg zamata miatt a szöveg archaikusabb lehet, illetve eltávolodnak a nyelvi modernitás kifejezett megvalósításától, azaz tulajdonképpen *expressis verbis* jelzik is, hogy az ÚRK inkább a régebbi fordításokhoz hasonlít. Az elemzett fordítások a terminusok tekintetében nem mutatnak számottevő különbséget (ami várható is volt), ugyanakkor megállapítható, hogy az elemzett fordítások legtipikusabb szavai az ’Úr’, ’Isten’, ’fiú’ és a ’király’.

Néhány írásváltozatról

A bibliai nevek írásának problematikája nem újkeletű és korántsem csak a magyar fordításokat jellemzi: a névelemek variabilitása már a Septuagintában is megjelenik, illetve átírásuk a ma használt nyelvekben sem állandó (bővebben Kustár, 2015). Ahogy Kustár Zoltán írja, a földrajzi nevek és személynevek átírása a mindenkori bibliafordítók (2015: 30) számára örök kihívást jelent. A forrás- és célnyelvi szöveg közti kapcsolat azonban nem csupán a bibliafordító tudatos szándéka: a nyelvi ideológiák rejtett vagy nyilvánosabb hatása mellett a fordítóknak figyelniük kell az olvasók elvárásaira, a célnyelv általános helyesírási szabályaira, helyesírási szokásaira, valamint az egyházak által használt bevett vagy meghonosodott (akár szabályozott) írásszokására.

Egy bibliafordítás óriási vállalkozás, melyet általában fordítók és biblikus tudósok (néha nyelvészekkel kiegészülve) végeznek. A célnyelvi szöveget folyamatos javítások, más fordításokkal, primér szövegekkel vetik össze, így a modern fordítások esetében a nyelvi, írásbeli hiba minimális (ezt fentebb is látható volt). Az írásváltozatok így tulajdonképpen egy-egy tulajdonnév írásos alakjában mutatkozó eltérések, amelyek az egyes felekezetekhez, azok bibliafordításaihoz köthetők. Ezen eltérések már a Septuagintában és a Vulgatában is megjelennek – bizonyítva a transliteráció erejét és a nyelvekben betöltött szerepét. Így, a tulajdonképpeni írásváltozatok eleve tudhatók, ismerhetők, azonban egy-egy fordításon belül egyazon tulajdonnévnek is megjelenhetnek, megjelennek írásváltozatai. Az alábbiakban csak azokkal az esetekkel foglalkozom (azokból mutatok ízelítőt), amelyek ez utóbbi kategóriába tartoznak.

Az alábbi néhány példa a SketchEngine morfoszintaktikai elemzésén alapul. A példák a program által generált nagy kezdőbetűs főnevek szűrt listáján alapulnak, olyan névelemek, amelyek egyetlen fordításban több változatban is előfordultak és ugyanazt a jelöltet jelölik (a protestáns–katolikus névváltozatokra itt nem térek ki)³. Mivel egy-egy bibliafordítás hosszas munka és többkörös ellenőrzés eredménye, feltételezhető, hogy a névelemek tekintetében az egyes fordítások nem tartalmaznak sok következetlenséget. Hogy az alábbi példák esetében komplementer névalakoról van szó, erősíti az előfordulások száma is: az egy-két előfordulás feltehetően „bennmaradt” a fordításokban (hasonló „bennmaradásokat” ismerünk például az akadémiai kiadó német–magyar és angol–magyar nagyszótáraiban, de az Osiris Kiadó Helyesírásában is, amelyeknek akár funkciójuk is lehet – a számítógépen tárolt szövegek könnyen másolhatók, így ha a „hibás” szöveg kéretlen helyen fordulna elő, annak szerzői jogi következményei lehetnek).

---

³ A névváltozatokról egy másik elemzést is készítettem azokból a szavakból, amelyek nagy kezdőbetűvel kezdődnek és a program tulajdonnévnek kezeli, azonban a több mint 18 ezer sorból álló elemzett lista olyan sok „zajt”, hibás elemzést tartalmaz, ami miatt az átnézésre most nem vállalkoztam (ezekből egy-egy példát említettem a *Hibák* alfejezetben). A másik ok, amiért nem foglalkoztam részletesebben a listával, hogy nem érzem jogosnak a hibakeresést: más munkájának. minősítése, kritizálása vagy recenzálása egyszerűbb, mint komolyabb szöveget alkotni, ilyen típusú munkát pedig nem szeretek végezni (lásd M. Pintér, 2022b).

Az alábbi példákból az látszik, hogy a névváltozatok variabilitása leginkább a SZIT és KNV fordításait jellemzi. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy mivel nem tekintettem át az egész, majdnem húszezer sorból álló teljes listát, a lenti példák csupán szemelvénynek lehetnek (zárójelben az előfordulás száma):

RÚF:

Abdeél (2) – Abdiél (1)

KIF

Adbéél (1) – Adbeél (1)

Izráél (2554) – Izrael (5)

SZIT:

Baal (84) – Baál (2)

Benjamin (176) – Benjámín (1)

Micha (30) – Mika (6)

Adullam (4) – Adullám (2)

KNV:

Ráchel (35) – Ráhel (3)

Rebekka (24) – Rebeka (1)

Zabdiel (1) – Zabdiél (1)

A nyelvtechnológia szerepe a bibliafordítások elemzésében

A fenti elemzés haszna, hogy a szövegek olyan tulajdonságai válnak láthatóvá, amelyek emberi szemmel, olvasás közben csak nehezen lennének észrevehetőek. A szöveg lexikális tulajdonságainak gyors összehasonlítható vizsgálata elsősorban a számszerűsíthető elemekre fókuszált. Az egyes fordítások tipikus szóhasználata egymáshoz hasonlóvá vagy épp egymástól eltérővé teszi a fordításokat. Ilyen tekintetben érdekes eredményeket mutatott az egyes fordításokat jellemző tipikus szavak listája, valamint a fordításokat jellemző szószerkezetek, kollokációk, kollokációjelöltek vizsgálata. A fordítások szószáma, szótöveinek összege nem befolyásolja a Szentírás olvasását, azonban jellemzi a fordítók nyelvhasználatát, fordítói eljárásokhoz, megoldásokhoz ragaszkodását. Az egyes fordítások tulajdonneveinek változatai hosszas kézi elemzéssel lennének feltárhatóak, miközben a célzott keresés pontosabb és gyorsabb eredményeket hozhat.

A számítógépen tárolt szövegek legnagyobb előnye, hogy a karakteralapú elemzések gyorsabban és pontosabban végezhetőek el, mint a papíralapú szövegeken. Különböző grammatikai elemzésekkel kiegészülve a szövegek új rétegei, összefüggései tárulnak, tárulhatnak fel a kutató vagy az olvasó előtt. A SketchEngine mint a legelterjedtebb nyelvi elemző csak egy lehetőség az általános elemzések elvégzésére. A bevezető részekben említett elemzési keret mellett a morfoszintaktikai elemzés más, származtatott elemzésekre is lehetőséget teremt – ez esetben azonban a szoftver kimenete egy másik (akár lokálisan készített) elemző bemeneti szövege lesz.

A digitális bölcsészet a bibliaolvasók, konkordanciakészítők, automatikusan–félautomatikusan generált szótárak összeállításában ma már nélkülözhetetlen segítség. Az ilyen elemzések nem csak a szöveg, hanem a fordítás

tulajdonságainak, sajátosságainak megértésére is hasznos lehetnek. Így a bibliaolvasók el(ő)készítése és a nyelvészeti vagy hermeneutikai kutatás kéz a kézben járhat, segítve az egyes területek munkáját.

Irodalom

- Benő Attila, Lanstyák István, P. Márkus, Katalin & M. Pintér Tibor (2021). A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis szerkezeti és szerkesztési sajátosságai. *Magyar Nyelvőr*, 145/4, 378–389. <https://doi.org/0.38143/Nyr.2021.4.378>
- Fabiny Tibor (2023). *Túl a literalizmuson. Gondolkodó párbeszéd a teológiai hermeneutikáról*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Hanula Gergely (2016). *Anyaszentnyelvünk. A „szent nyelvek” és a fordítás*. Budapest: Argumentum Kiadó – ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport – Pápai Református Teológiai Akadémia.
- Koltai Kornélia (2014). Bibliafordítás – egy szekuláris korban. *Ókor*, 13/4, 79–83.
- Kustár Zoltán (2015). A bibliai héber nevek megjelenítése a nemzeti bibliafordításokban, különös tekintettel a legújabb protestáns bibliafordításainkra. *Névtani Értesítő*, 37, 25–32.
- M. Pintér Tibor (2021). Online segédletek a magyar nyelvű bibliafordítások olvasásához. *Modern Nyelvoktatás*, 27/3–4, 43–57. <https://doi.org/10.51139/monye.2021.3-4.43.57>
- M. Pintér Tibor (2022a). Online bibliaolvasók szerepe és terminológiai megoldások keresése a bibliai konkordanciakészítésben. *Alkalmazott Nyelvtudomány*, 22/1, 90–103. doi: <http://dx.doi.org/10.18460/ANY.2022.1.005>
- M. Pintér Tibor (2022b). Lanstyák István: „Az Istennek könyve közönséges nyelven” (Tanulmányok a bibliafordításról). *Modern Nyelvoktatás*, 28/3–4, 153–157.
- M. Pintér Tibor & P. Márkus Katalin (2021). Korpuszok a bibliafordításban mint a lexikológiai vizsgálatok eszközei. In Fabiny Tibor & M. Pintér Tibor (szerk.), *πῶς ἀναγινώσκεις; Hogyan olvasod? Feleketeket összekötő Egyesített Bibliaolvasó (EBO) felé (72–89)*. Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont.
- M. Pintér, T. & P. Márkus, K. (2022). The Role of Online Bible Readers in Biblical Concordance Making. *Hungarian Studies Yearbook*, 4/1, 183–196. <https://doi.org/10.2478/hsy-2022-0009>
- Pecsuk Ottó (2021). Szükséges és lehetséges-e az egyszerű nyelvű bibliafordítás? Egy holland példa nyomában. *Modern Nyelvoktatás*, 27/1–2, 72–87. <https://doi.org/10.51139/monye.2021.1-2.72.87>
- P. Márkus Katalin (2020a). Fejlesztések a szótárhasználat oktatásában. In Fóris Ágota, Bölskei Andrea, M. Pintér Tibor, Szoták Szilvia & Tamás Dóra (szerk.), *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben: I. Terminológia, lexikográfia, fordítás (77–83)*. mersz.hu
- P. Márkus Katalin (2020b). A lexikográfia oktatásának lehetőségei a felsőoktatásban. In M. Pintér Tibor & P. Márkus Katalin (szerk.), *Az ige vonzásában: Lexikográfiai, fordítástudományi tanulmányok és köszöntők Magay Tamás 90. születésnapjára (53–63)*, Budapest: Tinata Könyvkiadó.
- P. Márkus Katalin (2020c). A szótárhasználat jelene és jövője a közoktatásban – a nyelvoktatást szabályozó dokumentumok és segédanyagok tükrében. *Modern Nyelvoktatás*, 26/1–2, 59–79.
- P. Márkus, K. (2023). *Teaching Dictionary Skills*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó.
- P. Márkus, K. & Dringó-Horváth, I. (2023). Developing Dictionary Skills through Monolingual and Bilingual English Dictionaries at Tertiary-level Education in Hungary. *Lexikos*, 33, 350–381.
- P. Márkus, K., Fajt, B. & Dringó-Horváth, I. (2023). Dictionary Skills in Teaching English and German as a Foreign Language in Hungary: A Questionnaire Study. *International Journal of Lexicography*, 36/2, 173–194. <https://doi.org/10.1093/ijl/ecad004>
- Ruzsiczky Éva (1981). A Biblia újra fordítása. In Bart I. & Rákos S. (szerk.), *A műfordítás ma (415–447)*. Budapest: Gondolat.
- de Waard, J. & Nida, E. A. (2002). *Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban*. Budapest: Magyar Bibliatársulat – Kálvin Kiadó.

Bibliák

ÚF = 1990. Biblia – Új protestáns fordítás. 1. revízió. Budapest: Kálvin Kiadó – Magyar Bibliatársulat.

RÚF = 2014. Biblia – Revideált új fordítású. Budapest: Kálvin Kiadó – Magyar Bibliatársulat.

ÚRK = 2020. Újonnan Revideált Károli-Biblia. Budapest: Veritas Kiadó, 2020.

SZIT = Rózsa Huba (1973, főszerk.). Biblia – Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Budapest: Szent István Társulat.

KNV = (Káldi György revideálása alapján, 1997). Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján. Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat.

KIF = Kecskeméthy (Csapó) István (1931/2002). Biblia. Kolozsvár: CE Koinónia Kiadó.